

A csehszlovák-magyar lakosságcsereére emlékezve

A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 2017 novemberében nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett Békéscsabán a csehszlovák-magyar lakosságcsere hetvenedik évfordulójára emlékezve. A konferencia címe *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom v rokoch 1946-1948 a jej následky na ľudské osudy* (Csehszlovák-magyar lakosságcsere 1946-1948 között és annak hatása az emberi sorsokra) volt. Az elhangzott előadásokból szerkesztett *Mať volá?* szlovák nyelvű kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz. A könyvet – hiánypótló volta miatt – idén magyarul is tervezzük megjelentetni, hogy az a másik érintett kör nyelvén is elérhető legyen, minden érdeklődőhöz eljuthasson.

Ahogy a könyv szerkesztői az előszóban is említik, bár a második világháború után lezajlott csehszlovák-magyar lakosságcsere nem tartozik kimondottan a magyar-szlovák közös múlt „fehér foltjai” közé, hiszen mind a magyar, mind a szlovák történetesek több tucat tanulmányt és monográfiát szenteltek ennek a problematikának. A konferencia során is kiderült azonban, hogy ennek ellenére hiányzott sokszor az eseményeknek egy nagyon fontos megközelítése: az áttelepített, illetve a Magyarországon maradt szlovákok nézőpontja. Az általános történelmi monográfiák általában ugyanis a magyarorszá-

gi szlovákokra úgy tekintenek, mint akik „önkéntesen” döntöttek az áttelepülés mellett, mint akik a lakosságcsere „győztesei” lettek. Amennyiben azonban az adott egyén szemszögéből nézzük a problémát, akkor azt látjuk, hogy sokan – természetesen nyilvánvalóan nem mindenki – ezt a „győzelmet” sokszor kétségesnek élték meg. Olyan döntésként, ami veszteségeket is okozott.

A kötetben megjelent publikációkat három fejezetre tagolták. Az elsőbe az 1946-1947-es évek eseményeit politikai-történelmi kontextusban vizsgáló munkákat sorolták. A másodikba olyan tanulmányok kerültek, melyek a magyarországi szlovákok körében államilag szervezett toborzó kampánnyal foglalkoznak. Ezek segítségével kontextusba helyezhetjük az egyének letelepedésről hozott döntését és motivációjuk külső aspektusait. Az utolsó fejezetben azok a szövegek szerepelnek, amelyek Nagybánhegyes, Tótkomlós, Gúta (Kolárovo), Medgyesegyháza és néhány Komárom-Esztergom megyei település példáján keresztül mutatják be a lakosságcsere személyes történeteit, s az egész esemény helyi közösségre kifejtett hatását.

A következő tanulmányból közölt részlet, reméljük, felkelti a BARÁTSÁG folyóirat olvasói érdeklődését is a könyv iránt.

Szuda Krisztina Eszter

Az alföldi szlovákok áttelepülési motivációi és e migráció hatása a lakosságszámra, különös tekintettel Tótkomlóásra

(részlet)

1946. február 27-én írták alá a kétoldalú megállapodást a Csehszlovákia és Magyarország közötti lakosságcsereéről. Ahogy a csehszlovák kormányzati dokumentumokból kitűnik, az áttelepüléssel kapcsolatban Magyarországon megrendezett gyűléseken több propagandisztikus felszólalás és előadás hangzott el azzal a céllal, hogy a szlovákokat meggyőzzék az át-

településről. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság és a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja magyarországi rendezvényein elhangzottak, sok esetben előre kidolgozott irányelvek alapján íródtak.

A magyarországi szlovákok ezekben az akciókban főként az erős magyarosítással szemben kerestek védelmet, ezért munkámban az anyanyelvi oktatás kér-

Szuda Krisztina Eszter a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének munkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola doktorandusza.

désével is foglalkozom és korabeli anyagok alapján próbálom meg rekonstruálni a korabeli történéseket. Tanulmányomban megpróbáltam rekonstruálni motivációikat, a lakosságcsere előzményeit, valamint bemutatni a szlovákok helyzetét a Csehszlovákiába történt áttelepülés után, továbbá a csere hatását a lakosság szám alakulására, különös tekintettel Tótkomlóra, amihez az oral history-t (az elbeszélte történelem módszerét – a szerk.) is segítségül hívtam.

[...]

A tótkomlósi lakosságcsere

A szlovákok más településeihez hasonlóan Tótkomlóson is megindult a propaganda. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság elnökével több csehszlovák államférfi érkezett abban az időben a településre, hogy lelkesítse és meggyőzze az itteni szlovákokat, hogy rokonaikkal, családjikkal hagyják el szülőfalujukat, így bővítve a szláv népességet az újjászervezett Csehszlovák Köztársaságban.¹

A Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) tagja, Andrej Žiak a testület 1946. május 14-én Pozsonyban megtartott plenáris ülésén rövid áttekintést adott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság magyarországi tevékenységéről, amelyben a propagandaosztály vezetőjének tisztségét töltötte be. Bár statisztikailag nem kerültek rögzítésre azok a látogatások, amelyeket családoknál és kisebb gyűléseken tettek, számszerűsítette, hogy 133 településen összesen 227 nyilvános gyűlést szerveztek „...összesen 100 000 hallgatóval, 60 koncertet 46 településen 37 000 hallgatóval, 81 színelőadást 62 településen 50 000 résztvevővel, 170 mozielőadást 113 településen 53 000 résztvevővel”. Megállapítja, hogy „a magyarországi szlovákok ezekben a látogatásokban látják, hogy a szlovák nép..., ahogyan szlovák és csehszlovák politikai életünk jelentős és prominens szereplői is, érdeklődést tanúsítanak a szlovákok áttelepülése iránt és tisztségük súlyával garantálják, hogy a magyarországi szlovákok valóban hazajönnek Szlovákiába és nemcsak boldog nemzeti és kulturális, hanem gazdasági és szociális életük feltételei is garantálva lesznek a Csehszlovák Köztársaságban”.²

A propagandisztikus megnyilvánulásokat szabályozó korabeli jelentésekből és irányelvekből tudjuk, amikor a győzködő előadók rájöttek arra, hogy azokon az alföldi településeken, ahol már a kettős identitású lakosság van többségben, a teljességében megélhető szlovákság motivációjával nehezen nyerhetők meg tömegek az áttelepülésnek,³ új stratégiát választottak. Ennek lényege annak felidézésében volt, hogy Csehszlovákia a második világháborúban győztes államok közé tartozik, ezért a háborút követő időszakban nem fog háborús jóvátételt fizetni, tehát a gazdaság és az egész ország megújítása is gyorsabb, hatékonyabb lesz. Ezáltal pedig a Magyarországról érkező reménybeli áttelepülők élete sokkal egyszerűbb lesz, mintha szülőhelyükön maradnának. A szlovákok lakta magyarországi városok gyűlésein előadandó felszólalások irányelveinek 8. pontja azt írta, hogy a jövőben lezajlik a tervgazdálkodás meg-, illetve újjászervezése s „bár a

háború bőséges károkat okozott Szlovákiában, mégis viszonylagos jólét van itt és valamennyi természeti erőforrás kihasználása után a jólét csak emelkedik. Bátran állítható, hogy a kilátások a CSSZK-ban a legjobbak valamennyi európai állam közül”. A reménybeli áttelepülőknek ezért például jó munkahelyeket, sok és jó minőségű földet, jószágot és házakat ígértek, ahogyan az az irányelvek 5. pontjában szerepelt: *Rámutatni Szlovákia mezőgazdasági viszonyaira és lehetőségeire.*⁴

Végül (feltehetőleg a két világháború közti nehéz évtizedek után) komlói szlovákok ezrei döntöttek úgy, hogy kihasználják a kölcsönös lakosságcsereről szóló megállapodást. Az első szlovákokat 1947. április 19-én telepítették át. Egy évvel később a Békés megyei földhivatal tanúsága szerint Tótkomlósról és környékéről (Ambrózfalva, Pítvaros, Nagybánhegyes, Csanádalberti) összesen 5858 ember költözött át a mai Dél-Szlovákia területére, ebből 939 család (3254 fő) Komlósról származott. Az első „magyar vonat” 1947. május 25-én futott be és a lakosságcsere egy éven belül befejeződött. A körülbelül 3250 áttelepített szlovák helyére mintegy 1500 magyar érkezett a Csallóközből,⁵ ami jelentősen megváltoztatta a település etnikai összetételét. A komlóiak a következő dél-szlovákiai településeken telepedtek le: Galánta, Alsó- és Felsőszeli (Dolné a Horné Saliby), Taksonyfalva, Vízkelet (Čierny Brod), Tallós (Tomášikovo), Hidaskürt (Mostová). Olyan jelentős magyarországi szlovák személyiségek is voltak közöttük, mint Ondrej Beňo, Michal Francisci, Kulík András, Kulík György és mások.

A lakosságcsere jelentős hatással volt a lakosság számára és vallási összetételére szinte minden településen. Az 1949-es népszámlálás szerint Békés és Csanád megyében leginkább azokban a városokban csökkent a lakosság száma, amelyeket valamilyen formában sújtott a lakosságcsere. A front elől való menekülés és a városi zsidó közösségek megsemmisítése mellett az utolsó, 1941-es népszámlálás óta a szlovákok távozása okozta a lakosság számának legnagyobb csökkenését Békéscsabán (6,5 ezer, azaz 12,7%), Szarvason (kb. 2,5 ezer, azaz 9,2%) és Tótkomlóson (15,3%).⁶

Kugler József a munkáiban rámutatott arra, hogy a demográfiai elemzésekből megállapítható: az alföldi települések (főként az Alföld dél-keleti részén) népességük jelentős részét elveszítették, amikor főként a produktív korú fiatalok elköltöztek a falvakból a megye- vagy járási székhelyekre vagy más térségekbe a munka miatt. A lakosság egy részének lecsereződésével megváltozott a szlovákok lakta települések lakosságának vallási összetétele is. Elsősorban a római katolikusok száma nőtt, míg az evangélikusok száma csökkent. Ezek a vallási adatok is hozzájárulnak a lakosságcsere hátterének jobb megértéséhez. Ha megvizsgáljuk a statisztikai adatokat, látjuk, hogy az alföldi térség két megyéjében 1949-ben mintegy 23 ezer evangélikus hiányzott. Néhány kivételtől eltekintve (az evangélikusok második világháborús veszteségei, németek távozása Mezőberényből) ezt a régiót a lakosságcsere keretében hagyták el. Kugler nem határozta meg pontosan az evangélikusok számának természetes növekedését az

1941 és 1949 közötti időszakban, de ő is megállapította, hogy nyilvánvaló, az olyan településeken, mint Pitvaros, Nagybánhegyes, Csanádalberti vagy Tótkomlós az evangélikus közösség ezres csökkenését a lakosságcsere okozta.⁷

Nem hagyható figyelmen kívül a régió nemzeti összetételében (anyanyelv) bekövetkezett változás sem. A szlovák lakosság cseréje során a két megyéből a lakosság fele áttelepült, míg a másik fele (20-22 ezer ember) a hazájában maradt. 1949-ben mintegy 17 ezer ember nyilatkozott úgy, hogy a szlovák nyelv az anyanyelve, a 3-5 ezer fős csökkenést az utolsó kilenc év asszimilációjaként is értékelhetjük. A lakosságcsere keretében nemcsak azok mentek el, akik az 1941-es népszámláláskor szlovák anyanyelvűnek vallották magukat, hanem olyan szlovák származású lakosok is, akik az említett időben önként vallották magukat magyar nemzeti-ségűnek.⁸ A nemzeti hagyományaikat őrző szlovákok kisebbségben maradtak településeiken a Csehszlovákiába távozók okán, de hűek maradtak anyanyelvükhöz, amit Tótkomlós példáján is láthatunk.⁹

A komlóiak áttelepülési motivációi – emberi sorsok

Az alföldi szlovákok áttelepülési motivációiról az áttelepültek korabeli visszaemlékezéseiből tudhatjuk meg a legtöbbet, valamint a leszármazottaik által elbeszélte történelemből, mely a szülei és nagyszülei által átadott információkra épül. Nekem is meséltek gyerekkoromban a rokonaim arról, hogyan élték meg a Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere-t, milyen érzéseket váltott ki belőlük a testvéreik és ismerőseik távozása. Csak az utóbbi években kaptam a megkeresést, hogy örökítsem meg ezt az eseményt azok segítségével, akik átélték. Nagymamám unokafivére segítségével, aki fél éves kisfiúként települt át a szüleivel és apai nagyszüleivel, majd egy faluban telepedtek le Galántától nem messze. A munkát sajnos nem tudtuk befejezni, mivel nem sikerült hiteles, személyesen megélt emlékeket gyűjtenünk, mivel az édesanyja a közelmúltban meghalt.

Ezért döntöttem úgy, hogy azokat az életkörülményeket, amelyek kulcsszerepet játszottak a szlovákok döntéshozatalában, hogy áttelepüljenek-e Magyarországról, egy orosz hadifogoly, Michal *Hovorka* visszaemlékezésén keresztül mutatom be, ami a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete által kiadott „Komlói olvasókönyv”-ben jelent meg. *Hovorka* családja a lakosságcsere folyamán Felsőszelibe került. Az áttelepülés vagy Komlóson maradás közti választáskor a fő ok a mai Szlovákia területéről érkezett agitátorok ígérete volt, hogy Csehszlovákiából hamarabb haza tudják juttatni őt a fogságból, mintha a szülők Magyarországon keresztül próbálnák azt elérni. További okként említette, hogy „a magyar kormány nem törődött rendszeren a szlovákok anyanyelven történő művelődésével, sőt üldözte a szlovákokat, az úgynevezett nemzeti érzületűeket (Beňo,

Francisty és mások), néhányukat be is börtönözte... családjaikat csendőrökkel figyeltette.” Elbeszélését azzal fejezi be, hogy a családja megfigyelése miatt, az anyanyelv megőrzése és az utódok szlovák nyelven való felnevelése iránti vágytól vezérelve döntött úgy a család, hogy „visszatér ősei földjére...”¹⁰

Azt az elhatározást, hogy „önként” őseik országába menjenek-e vagy maradjanak, sok tényező befolyásolta – a jobb megélhetés reményén és a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság, illetve a Szlovákok Antifasiszta Frontja csalogató propagandakampánya mellett közjük tar-tozhattak a két világháború közti időszak vagy a második világháború alatti magyarországi nemzetiségi politikával kapcsolatos rossz tapasztalatok is.

[...]

Ami az én családomat illeti, rokonok példáját adhatom közre, olyanokét, akik az áttelepülés mellett voltak, és olyanokét is, akik ellene. Anyai nagyapám nagyanyja *Az áttelepülésre nem jelentkezett szlovákok listáján*¹¹ szerepel. Döntését gazdasági tényezőkön kívül emberi tényező is befolyásolta. Az első világháborúban elvesztette a férjét és egyedül maradt kislányával, mint sok asszony abban az időben. Az idős apósáról is gondoskodnia kellett, akinek öt fiából négy pusztult el a háborúban. Ők menyeket hagytak hátra, némelyikük több gyermeket is, akikről – mint fő gazdának és az immár nagycsalád (komlói szlovácul *čelad*) fejének – az idős nagyapának kellett gondoskodnia. Ő ezt a menyét választotta segítőtjéül, mert neki csak egy leánya volt. Apósa halála után megörökölte a tanyáját és a termőföldet, amit nem akart elhagyni és az ismeretlenbe áttelepülni.¹² Ebben az összefüggésben idézem Andrej Žiak felszólalásának két mondatát az SZNT 1946. május 14-i plenáris üléséről, mert ő szintén észrevette ezt a jelenséget a propagandatevékenységek során: „A magyarországi szociális és gazdasági viszonyok egyenesen arra kényszerítik az ott élő szlovákokat, hogy az áttelepülés előnyéről gondolkozzanak. Ha nem lenne a szlovák ember alapvető jellemzője egyfajta konzervativizmus, a föld szeretete, számokban biztosan jobbnak tűnnének a jelentkezettek eredményei.”¹³

Az áttelepülésre vonatkozó döntésnek más motívumai is voltak. Apai nagyapám szülei és testvérei például abban reménykedve települtek át a mai Szlovákia területére, hogy korábban elengedik nagyapámat az orosz fogságból. Anyai dédnagyanyám nővére viszont a jobb megélhetést biztosítani kívánó apósa és anyósa miatt települt át férjével, annak családjával és a fél éves fiával, aki ma a családjával Nemeskajalon (Kajal) él, Galántától nem messze.

A pozitívum ebben az, hogy vannak (és közülünk bizonyára még sokaknak vannak) rokonaim Szlovákiában, akik révén tökéletesíttem a szlovák nyelvtudásomat. Ők ösztönöztek arra, hogy Pozsonyban tanuljak az egyetemen, és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz a döntésemhez is, hogy történész leszek és a magyarországi szlovákok történelmével fogok foglalkozni. Szlovákiai rokonaink látogatásai a mai napig rendszeresek.

Befejezés

A lakosságcsere azon szlovákok körében jelentkező következményeire, akik a Magyarországon maradás mellett döntöttek, elsősorban a statisztikai adatok mutatnak rá. *Lászik Mihály tanulmánya szerint „A Magyarországon maradt szlovákok túlélési esélyei jelentősen korlátozódtak. Az 1949-es hivatalos népszámlálás szerint 25 988 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, szlovák nemzetiségűnek pedig 7808 fő.”*¹⁴ Bár Tótkomlósról is nagy számban jelentkezett a szlovák lakosság az áttelepülésre 1946-1948 között, a szülőfalujukban maradt szlovákok máig erősen őrzik szlovák identitásukat és kultúrájukat, máig megélik szlovákságukat a családokban, a város kulturális életében és a különböző egyesületekben. Az áttelepülteket és leszármazottaikat Szlovákiában a Spolok Slovákov z Maďarska (Magyarországi Szlovákok Egyesülete) tömöríti. Tótkomlós és Galánta máig testvérvárosok, és rendszeresen szerveznek közös programokat, projekteket az önkormányzatok s civilszervezetek szintjén.¹⁵

Írásom végén a nemzeti elkötelezettségű tótkomlósi evangélikus lelkész, emigráns Ludovít Jaroslav Hrdlička szavait szeretném idézni, aki az *Spoved' a účtovanie exulanta (Egy száműzött gyónása és elszámolása)* című művét hagyta örökségül a komlósiaknak. Ebben így foglalta össze vágyait a Tótkomlóson rájuk váró jövővel kapcsolatban: „*És végezetül Ti, akik bármilyen okokból otthon maradtok, akik nem települtök át Csehszlovákiába, ne veszítsétek el a reményt, ne csüggedjétek, ha egy kicsit meggyengültök, maradjatok hűek Szláva Anyához, és »nemzzetek és sokasodjatok!« ... És a nemzetközileg garantált emberi jogaitok tudatában követeljétek mindig és hangsúlyosan a különleges nemzeti és kulturális és szociális jogaitokat s feltételeiteket annál is inkább, mert nektek Magyarországon, mint »a demokratikus Közép-Európa és a béke őrzőinek« (így nevezett benneteket nagyon találóan egy barátotok) fontos kötelességeitek is lesznek... Ezt persze mindig és mindenhol a feljebbvalóitokkal megegyezve kell tennetek, de ugyanakkor a nemzetközi tényezők egyetértésével és támogatásával is. Az illetékes hazai és külföldi fórumok minden bizonnyal megértenek benneteket és segíteni fognak.*”¹⁶

Avar Hajnalka fordítása

Jegyzetek:

¹ Szlovák Nemzeti Tanács 1946. Gyorsírástól feljegyzés az SZNT 1946. május 14-én Pozsonyban megtartott plenáris üléséről. Andrej Žiak felszólalása. Online: www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/018schuz/s018006.htm (elérés dátuma: 2017. 8.26.).

² Ugyanott

³ Vadkerty, Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1999, p. 120- 121.

⁴ SNA, f. SSNJ, lelt. sz.: 76, jelzet: Dr. Eduard Böhm. Text dohody medzi Československom a Maďarskom o výmene obyvateľstva (presídľovacia akcia) /A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsereéről (áttelepítési akcióról)

szóló egyezmény szövege/, doboz: 20, sz.: 3. jelzet: Smernice pre prednášky a prejavy na zhromaždeniach v Maďarsku (presídľovacia akcia) /Irányelvek a magyarországi gyűlések (áttelepítési akció) felszólalásaihoz és előadásaihoz/, p. 1-4.

⁵ Érsekújvárból (Nové Zámky), Pozsonyvezekényből (Vozokany), Alsószeleliből, Tallósról, Vágfarkasdról (Vlčany) és Galántáról származtak. Itt kell megemlíteni azta a tény, hogy az áttelepültek visszaemlékezései alapján éppen Tótkomlóson fogadták a legnagyobb együttérzéssel a magyarokat.

⁶ Az 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. II. rész Táblázatok C) Községi eredmények, 1. Terület, népesség, népszaporodás, népsűrűség; bel- és külterületi népesség, Békés megye, p. 90 – 91. Online: library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_09/?pg=165&layout=s (elérés dátuma: 2017. 9. 11.).

⁷ Békés megye In: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Hosszú idősoros vallási adatok, Magyarország településeinek vallási adatai 1880–1949 I. kötet 1997, p. 160 – 165. Online: library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_vallasi_Magyar_1880-1949_01/?pg=161&layout=s (elérés dátuma: 2017. 9. 11.).

⁸ Czibulka, Zoltán: Az állampolgárság, a nemzetiség, az anyanyelv és a vallás összeírásának népszámlálási lehetőségei és problémái. In: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Népszámlálás az ezredfordulón 2, 1999, p. 39. Online: library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_tanulmany_kotet_02/?pg=41&layout=s (elérés dátuma: 2017. 9. 11.).

⁹ Kugler, József: A csehszlovák-magyar lakosságcsere népességföldrajzi vonatkozásai a délföldi régióban. Online: www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-1-05-Kugler.pdf (elérés dátuma: 2017. 9. 11.).

¹⁰ Komlósska čítanka. Red. Ján Chlebnický. Békéská Čaba: VÚSM, 2000, p. 164-166.

¹¹ Ezeket az adatokat a tótkomlósi Szlovák Nemzeti Egység Pártjának titkára, Svetlík György gyűjtötte össze. Az anyag az SNA-ban található, f. SSNJ, lelt. sz.: 86, jelzet: Materiály z činnosti J. Svetlíka. Zoznam Slovákov, ktorí zostali v Maďarsku /Anyagok J. Svetlík tevékenységéből. A Magyarországon maradt szlovákok jegyzéke/, doboz: 21, p. 60.

¹² SNA, f. SSNJ, lelt. sz.: 86, jelzet: Materiály z činnosti J. Svetlíka. Štatistika o presídľených a nepresídľených Slovákoch z Maďarska /Anyagok J. Svetlík tevékenységéből. A Magyarországról áttelepült és nem áttelepült szlovákokról készült statisztika/, doboz: 21, p. 19.

¹³ Szlovák Nemzeti Tanács 1946. Gyorsírástól feljegyzés az SZNT 1946. május 14-én Pozsonyban megtartott plenáris üléséről. Andrej Žiak felszólalása. Online: www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/018schuz/s018006.htm (elérés dátuma: 2017. 8.26.).

¹⁴ 2017. évi Nás kalendár, p. 31-38. Bevezető cikk: Výmena obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom /Lakosságcsere a CSSZK és Magyarország között/ (1946-1947), p. 38.

¹⁵ <http://slovaci-z-madarska.spolok.eu/2017/06/18/osudy-presidlencov-v-obci-kajal/#more-579>

¹⁶ Hrdlička, Ludovít Jaroslav: Spoved' a účtovanie exulanta. Svojim Komlóšanom. Bratislava: Vydané nákladom autorových priateľov-Komlóšanov, 1946, 9. 73.